

LITERATUROZNAWSTWO

Beata Trojanowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

**„SNY LUDZKOŚCI O WYSPIE SZCZĘŚLIWEJ”
– KILKA UWAG O LITERATURZE UTOPIJNEJ
I DYSTOPIJNEJ¹ ROSYJSKIEGO ROMANTYZMU****“Humanity’s Dreams of a Happy Island”****– Some Notes on Utopian Literature and Dystopian Russian Romanticism**

ABSTRACT: The article presents selected literary texts of Russian Romanticism, which can be classified as utopian or dystopian literature. Attention was drawn to the fluidity of borders between the species of positive and negative utopia. Works by Utopian writers were divided into two groups: those sympathizing with decay (A. Ulybyshev, W. Küchelbecker) and those representing the Pushkin era: J. Senkovskij and V. Odojevsky. The analysis of utopian texts showed that they belonged mainly to escapist utopias, and Russian Romanticism significantly influenced the development of negative utopias, which were open to the literary experiment. It was also shown that the works in question are related to the genre of travel literature and scientific fantasy.

KEYWORDS: romanticism, positive utopia, negative utopia, writer-utopists, fantasy, travel literature

---

¹ Elementy literatury dystopijnej, w której można wyróżnić utopię negatywną, a następnie antyutopię odnajdujemy w utworach należących do różnych epok. W wieku XIX powstała antyutopia fantastyczna posiadająca charakter powieści-ostrzeżenia. Utwory zawierające krytykę utopii odnajdujemy w *Podróżach Guliwera* (1726) Jonathana Swifta czy powieści *Wehikul czasu* (1865) George’a Wellsa. Niemniej jednak antyutopia jako odrębny gatunek literacki ukształtowała się dopiero w wieku XX. Za wybitną realizację tego gatunku uznać należy w literaturze rosyjskiej powieść *My* (*Мы*, 1920) Jewgenija Zamiatina.

Utwór Tomasza More'a zwany popularnie *Utopią*² (1516) dał nazwę literaturze reprezentatywnej dla opisu wyimaginowanych miejsc – „wysp szczęśliwych”, wymarzonego ideału, do którego ludzkość dążyła od zarania wieków. W przypadku More'a *Utopia* była przede wszystkim literacką projekcją marzenia o lepszym porządku społecznym i jednocześnie „ćwiczeniem socjologicznej wyobraźni”³, nie miała charakteru dydaktycznego, nie nawoływała do burzenia panującego porządku społecznego⁴. W historii literatury europejskiej można podać wiele przykładów utopijnych projekcji⁵. Z czasem słowo ‘utopia’⁶ dało początek gatunkowi literackiemu, a jej prezentacje ujawniły pewien sposób myślenia, określoną postawę pisarzy-utopistów wobec świata. Należy nadmienić, iż prezentowane poniżej rosyjskie konstrukcje utopijne w naszym rozumieniu traktować należy jako postaci organizacji zbiorowych nadziei, z których płyną mocne impulsy do działań zmierzających do celu, jakim jest osiągnięcie pełnej wolności, równości i sprawiedliwości społecznej w zbiorowości złożonej z jednostek doskonałych moralnie⁷. Ich twórcy na płaszczyźnie literackiej występują w roli kreatorów „owego zbiorowego marzenia”, zaś funkcję obserwatorów przejmują na siebie czytelnicy. Na charakter i sposób artystycznej prezentacji projekcji utopijnych wywiera wpływ epoka współczesna ich autorowi, a także wiele kwestii pozaliterackich, takich jak: polityka, ekonomia, religia, socjologia. Na przykład w wieku XVIII cechą charakterystyczną utworów utopijnych stała się ich polemiczność, preferowany wcześniej dydaktyzm ustąpił miejsca dążeniu do opisanie owej utopii w formie fantasmagorii, sielanki czy też żywota⁸. Motywy utopijne odnajdujemy także w utworach literackich zarówno an-

² Pełen tytuł utworu przetłumaczony na język polski brzmiał: *Księżeczka zaiste złota i niemniej pożyteczna jak przyjemna o najlepszym ustroju państwa i nieznaney dotąd wyspie Utopii*. Tomas More oprócz krytyki ówczesnej Anglii przedstawił w utworze opis wyspy szczęśliwej – Utopii. Do utworu wprowadził, odwołując się do tradycji literatury podróżniczej, portugalskiego podróżnika w funkcji narratora – Rafała Hytlodeusza.

³ J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980, s. 11.

⁴ Nazwą ‘utopia’ zaczęto określać także utwory napisane przed *Utopią* Tomasza More'a, jak chociażby *Państwo* Platona (IV w. p.n.e.), które to dzieło stanowi pierwszą systematyczną utopię i znaną koncepcję państwa idealnego. Szerzej o tym pisze: D. Kowalska, *Państwo idealne Platona*, „Studenckie Zeszyty Naukowe”, t. 4, nr 7, s. 17.

⁵ Do najbardziej znanych utopii literackich w wieku XVII zaliczyć możemy: *Nową Atlantyde* Franciszka Bacona (1627), *Państwo słońca* Tomasza Companelliego (utwór napisany w roku 1602, a ogłoszony w roku 1624) czy też *Przygody Telemaka* (1699) Franciszka Fenelona.

⁶ *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002, s. 599–600.

⁷ A. Sepkowski, *Romantyczne utopie myśli i czynu*, „Piotrkowskie Zeszyty Humanistyczne”, t. 1, 1998, s. 31–32.

⁸ Przykładem takich utopijnych realizacji są: *Basiliada* (1733) Étienne-Gabriela Morrelly'ego, *Rok 2440* (1770) Louisa Merciera, czy też druga część *Mikołaja Doświadczynskiego przypadków* (1776) Ignacego Krasickiego.

gielskich, jak i francuskich twórców doby romantyzmu: George’a Byrona, Wiktora Hugo, czy też George Sand. Równocześnie powstawała także literatura dystopijna⁹, prezentująca wizje społeczeństwa zmierzające do katastrofy i samounicestwienia.

Literatura rosyjska wpisuje się w nurt zarówno utopijny, jak i dystopijny w sposób szczególny. Zanim przejdziemy do charakterystyki mało znanych pozycji rosyjskiej literatury utopijnej pierwszej połowy XIX wieku, postaramy się zaprezentować odmiennosc rozwoju tego nurtu w warunkach rosyjskich. Ryszard Łużny w swoim artykule zatytułowanym *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*¹⁰ podkreśla, iż rosyjska literatura utopijna kształtowała się na wzorcach odmiennych od zachodnich¹¹. Dalekie jej były idee przekazane przez tradycję antyczną, natomiast bliska jej była świecka i religijna literatura bizantyńska, w tym kroniki i opisy podróży, jak choćby *List arcybiskupa Wasyla do władcy twerskiego Fiodora* (*Послание архиепископа Василия новгородского Федору Тверскому*, 1492). Drugie istotne źródło kształtowania się literackiej utopii rosyjskiej stanowi ustna twórczość ludowa, a w szczególności podania, niektóre pieśni, byliny, bajki i legendy¹². Za jedną z pierwszych całościowych wizji utopii społecznych opisaną w formie literackiej uznać należy powieść księcia Michaiła Szczerbatowa – *Podróż do Ziemi Ofirskiej...* (*Путешествие в землю Офирскую...*), – utwór napisany w roku 1786, a wydany dopiero w końcu XIX wieku¹³.

Mając na względzie zasygnalizowaną uprzednio specyfikę rozwoju rosyjskiego nurtu utopijnego, nasza uwaga skoncentrowana będzie na charakterystyce tego gatunku w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku. Celem podjętej dalej analizy tekstów literackich jest prezentacja swoistych cech utopii romantycznych, utopii negatywnych¹⁴ i utworów zawierających elementy dystopijne, które niosą „w sobie

⁹ Do niej zaliczyć należy utwory fabularne, przedstawiające koszmarną, choć logicznie uzasadnioną, wewnętrznie spójną i niekiedy dość prawdopodobną wizję przyszłej egzystencji człowieka. Ich twórcy byli pełni obaw co do przyszłości ludzkości, A. Niewiadomski, A. Smuszkiewicz, <http://encyklopediafantastyki.pl/index.php/Dystopia> (2.12.2019).

¹⁰ R. Łużny, *Idee utopizmu społecznego w dawnej literaturze rosyjskiej*, „Przegląd Humanistyczny”, 1978, nr 1, s. 93.

¹¹ Rosjanie nowożytnie koncepcje utopijne, zarówno renesansowe, barokowe, oświeceniowe poznawali ze znacznym opóźnieniem, dla przykładu – *Utopię* More’a przetłumaczono na język rosyjski dopiero w 1789 roku: [w:] R. Łużny, *Idee utopizmu...*, s. 92.

¹² Krakowski sławista wyróżnia w folklorze rosyjskim w okresie XVIII–XIX wieków około dwunastu wątków legendarno-utopijnych podejmujących motyw „dalekiej krainy – wyspy szczęśliwej”, w przypadku której odnajdujemy takie jej określenia jak: Atlantyda, Weneta, Ultima Thule, czy też Ofir: [w:] R. Łużny, *Idee utopizmu...*, s. 97.

¹³ Szczegółowa analiza *Podróży do Ziemi Ofirskiej...* jako literackiej utopii została przedstawiona w pracy rosyjskiego literaturoznawcy Ilji Kalinina zatytułowanej *Русская утопия XVIII–XX вв. Проблемы поэтики и философии жанра*, Санкт-Петербург 2002, s. 85–96.

¹⁴ Utopia negatywna – to rodzaj wizji utopijnej, przeciwstawnej do utopii pozytywnej, mającej na celu wywołać grozę, pokazywać koszmarny, a nie sielanki. Szerzej o tym pisze Jerzy Szacki, *Utopie*,

piętno czasu i miejsca, w jakich powstały”¹⁵. Natomiast w klasyfikacji utopii odwoływać się będziemy do propozycji teoretycznych Jerzego Szackiego zawartych w jego pracy *Spotkania z utopią*.

Przedmiotem naszej analizy będą teksty literackie twórcy sympatyzującego z ideami dekabrystowskimi: Aleksandra Ułybyszewa¹⁶ *Un rêve* (*Сон*, 1817)¹⁷, przyszłego dekabrysty Wilhelma Küchelbeckera *Listy europejskie* (*Европейские письма*, 1820) oraz powieść *Ziemia pustogłowych* (*Земля безглавых*, 1824). Odwołamy się także do tekstów literackich reprezentatywnych dla utopistów epoki puszkiniowskiej¹⁸: Józefa Juliana Sękowskiego *Uczonej podróży na Wyspę Niedźwiedzią* (*Ученое путешествие на Медвежий остров*, 1833), a także niedokończoną powieść Włodzimierza Odojewskiego – *Rok 4338. Pisma Petersburskie* (*4338 год. Петербургские письма*, cz. 1, 1835)¹⁹ oraz jego trzech opowiadań z cyklu *Noce rosyjskie* (1844). Taki wybór tekstów literackich ma na celu prezentację specyfiki literatury utopijnej i dystopijnej w rosyjskim romantyzmie predekabrystowskiego, a następnie „puszkiniowskiego” okresu.

Już na przełomie XVIII i XIX wieku w myśli społecznej rodzi się historyzm, który w konsekwencji przyczynia się do powstania utopii przedstawiających ideał jako domniemany wynik rozwoju dziejowego. Czy to stwierdzenie można odnieść do rosyjskich utopii romantycznych? Zaczniemy od analizy niedokończonego utopijnego tekstu Aleksandra Ułybyszewa, zatytułowanego w oryginale *Un rêve*, a napisanego w roku 1817²⁰ w języku francuskim. Ten niedokończony utwór utopijny był przez długi czas znany tylko nielicznej grupie przyjaciół Ułybyszewa zgroma-

---

Warszawa: Iskry, 1968, s. 169. Literackimi realizacjami utopii negatywnej według Szackiego są np.: *Biesy* (*Бесы*, 1870) Fiodora Dostojewskiego czy też powieść Aldousa Huxleya zatytułowana *Nowy, wspaniały świat* (*Brave New World*, 1932).

¹⁵ J. Szacki, *Spotkania z utopią...*, s. 43.

¹⁶ Aleksander Dmitrowicz Ułybyszew (Александр Дмитриевич Улыбышев – 1794–1858); w młodości był on członkiem kółka „Zielona lampa” i na jednym z jego posiedzeń w roku 1819 przeczytał swoją powieść *Sen*, napisaną pierwotnie w języku francuskim. Informacje o przynależności Ułybyszewa do „Zielonej lampy” zostały ujawnione dopiero w roku 1927, kiedy odnaleziono w archiwum „Russkaja starina” dokumentację kółka. Ponadto był tłumaczem z języka francuskiego, muzykologiem i autorem utworów teatralnych. Na podst. Н.М. Сперанская, *Александр Дмитриевич Улыбышев и его драматические опыты*, [w:] <https://www.academia.edu/6345062> (23.07.2019).

¹⁷ Utwór *Un rêve* (*Сон*) został przetłumaczony na język rosyjski po raz pierwszy dopiero w roku 1928. Autorką tłumaczenia była Warwara Wraskaja-Janczewskaja (Варвара Борисовна Враская-Янчевская).

¹⁸ Taką nazwą («утописты пушкинской поры») odnajdujemy w pracy Borysa Jegorowa zatytułowanej *Российские утопии. Исторический путеводитель*, Санкт-Петербург 2007, s. 139.

¹⁹ Pierwszy fragment powieści Odojewskiego został opublikowany w periodyku „Moskowskij nabludatel” („Московский наблюдатель”) w roku 1835, zaś drugi jej fragment ukazał się w petersburskim almanachu „Utrienniaja zarja” („Утренняя заря”) w roku 1840.

²⁰ Według innych informacji – utworu napisanego w roku 1845, [w:] http://az.lib.ru/u/ulybyshew_a_d/text_1845_son.shtml (14.08.2019).

dzonych w stowarzyszeniu „Zielona lampa”²¹, które ujawnia ponadto bardzo istotną cechę romantyzmu – powstawanie w pierwszej połowie XIX wieku licznych i rozmaitych związków przyjaciół, stowarzyszeń, stawiających sobie za cel promowanie poprzez sztukę wyższych wartości, których nie można było zrealizować w skali ogólnospołecznej. W utworze *Sen Ułybyszew* do wprowadzenia swego utopijnego obrazu wykorzystuje realistyczną technikę narracyjno-fabularną: narrator-bohater opowiada czytelnikowi swój sen, w którym opisuje idealny Petersburg w perspektywie przyszłości za około trzysta lat. Północna stolica zatem w wizji Ułybyszewa jawi się jako obraz nie tyle idealnego miasta, co państwa, w którym pokonano już system feudalny, wszelkie działania władcy ograniczają prawa, a budynki dawnych więzień pełnią rolę utylitarną wobec społeczeństwa:

На фасаде Михайловского замка я прочел большими золотыми буквами: «Дворец Государственного Собрания». Общественные школы, академии, библиотеки всех видов занимали место бесчисленных казарм, которыми был переполнен город²².

Narrator-bohater prowadzi czytelnika po Newskim Prospekcie, ukazuje nowe znaki symbolizujące władzę, zgodnie z którymi na fladze narodowej zamiast dwugłowego orła pojawia się wizerunek lecącego w obłokach feniksa, trzymającego w dziobie wieniec uwity z gałązek oliwnych i nieśmiertelnika. Ten wizerunek bliski jest estetyce romantycznej i niesie ze sobą możliwość różnej deszyfryzacji semantycznej. Wizerunek feniksa kojarzony jest między innymi ze sprawiedliwością, a przede wszystkim nieśmiertelnością, przy czym już od późnej starożytności przedstawiano go jako atrybut Wiecznego Miasta, nieśmiertelnego Rzymu²³. W przypadku zaś przyszłościowej wizji Petersburga w tekście Ułybyszewa obraz feniksa symbolizuje wolność i prawdziwą wiarę, wiecznotrwałość pokazanego w nim państwa rosyjskiego. Trzeba też zwrócić uwagę na fakt, iż obraz feniksa stoi w opozycji do obrazu orła²⁴ – a takie kontrastowe zestawienia są szczególnie ekspozowane w poetyce romantycznej²⁵. Tworzy się antyteza: rzeczywistość – marzenie (w naszym przypadku utopia). W związku z tym wizerunek dwugłowego orła jest

²¹ Stowarzyszenie „Zielona lampa” (1819–1820) swą nazwę wzięło od zielonego abażuru, znajdującego się w pokoju zebrania przyjaciół, których jak odnotowano, odbyło się w sumie dwadzieścia dwa. „Zielona lampa” miała charakter nie tylko literacko-teatralny, ale i polityczny. Szerzej piszą o tym: П.Е. Щеголев, *Пушкин, Очерки*, изд. 2-е, Санкт-Петербург 1913; Б.Л. Модзалевский, *К истории „Зеленой лампы”*, [в:] *Декабристы и их время*, т. I, Москва, 1928.

²² А.Д. Улыбышев, *Сон*, [в:] *Сильфида: Фантастические повести русских романтиков*, Москва: Современник, 1988; http://az.lib.ru/u/ulybyshev_a_d/text_1845_son.shtml (5.08.2019).

²³ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1990, s. 90–91.

²⁴ Ibidem, s. 90.

²⁵ Е.А. Маймин, *О русском романтизме*, Москва: Просвещение, 1975, с. 7.

dla Ułybyszewa odzwierciedleniem współczesnej mu rzeczywistości, w których podkreśla on dwie cechy panującego systemu: zniewolenie i przesady²⁶. Feniks zaś staje się symbolem jego intelektualno-literackiego wyobrażenia wolności i prawdziwej wiary. Przy czym feniks może oznaczać także sen, co daje nam możliwość traktowania wizerunku feniksa w tekście jako ważnego wyznacznika fantasmagorii pisarza. W swej wizji przyszłego Petersburga narrator-bohater spotyka na swej drodze szacownego obywatela miasta i zarazem ważnego urzędnika, który pełni funkcję przewodnika. To on właśnie prezentuje nowatorskie rozwiązania w państwie: brak stałej armii, a w razie potrzeby sugeruje obronę państwa przez wszystkich – 50 mln obywateli, przeznaczenie środków wcześniej finansujących armię na rozwój rolnictwa, przemysłu i handlu. W tekście Ułybyszewa można odnaleźć także aluzje dotyczące stosunku obywateli do ważnych postaci i wydarzeń historycznych, a także kulturowe metamorfozy, dotyczące chociażby ubioru Rosjan: „Они соединяли европейское изящество с азиатским величием, и при внимательном рассмотрении я узнал русский кафтан с некоторыми изменениями”²⁷.

Najbardziej jednak interesującą w wizji przyszłego Petersburga wydaje się jednak być religia. Narrator-bohater udaje cudzoziemca, bo wiara wyznawana przez petersburżan jest mu nieznana i nie wykazuje związku ani z greckim, ani też rzymskim chrześcijaństwem:

Вот уже около трех веков, как среди нас установлена истинная религия, т.е. культ единого и всемогущего бога, основанный на догме бессмертия души, страдания и наград после смерти и очищений от всяких связей с человеческим и суеверий²⁸.

Narrator-bohater w sposób bardzo szczegółowy opisuje zrytualizowane działania obywateli podczas ceremonii, zwracając szczególną uwagę na żeński śpiew chóralny, co jest dla niego nowym doświadczeniem. Muzyka stanowi ważny element ideału państwa u Ułybyszewa, jest jedyną dziedziną sztuki, która pojawia się w nowych świątyniach, w których brak boskich wizerunków i posągów, a króluje wręcz ascetyczna prostota. Owe niebiańskie dźwięki zapewniają w sposób naturalny kontakt człowieka z bogiem. W nowej religii brak duchownych w tradycyjnym znaczeniu, kazania wygłaszają po kolei znani obywatele, a potem wszyscy udają się do pracy i realizacji powierzonych im obowiązków. Wykreowany model państwa we *Śnie*, a w szczególności sposób prezentacji nowej religii może wywoływać zdziwienie czytelnika, może też świadczyć o krytycznym stosunku Ułybyszewa

²⁶ А.Д. Улыбышев, *Сон*, op. cit.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

do chrześcijaństwa, co nie jest typowe dla większości sympatyków dekabryzmu. Myśl tę powtarzamy za rosyjskim literaturoznawcą i kulturologiem – Borysem Jegorowem²⁹, autorem książki zatytułowanej *Российские утопии. Исторический путеводитель*, w której to zwraca on uwagę na krytyczny stosunek Ułybyszewa do religii. Jegorow dochodzi także do wniosku, że zarówno prezentowana we *Śnie* ceremonia w monumentalnym budynku rotundy, jak i opis samych dogmatów nowej religii bardzo przypominają politykę Konwentu Narodowego we francuskich kościołach okresu Wielkiej Rewolucji 1789–1794, która wyraźnie miała charakter antykościelny, a w niektórych regionach Francji przyczyniła się do przeprowadzenia wielu akcji dechrystianizacji³⁰. Taka wiedza historyczna ułatwia nam zrozumienie wartości preferowanych przez autora *Snu*. W samym tekście można bowiem odnaleźć wiele elementów wskazujących na sympatyzowanie Ułybyszewa z kulturą francuską. Po pierwsze – jak już wspomnieliśmy, utwór został napisany w języku francuskim, ponadto w tekście oprócz modelu państwa wzorowanego na doświadczeniach Wielkiej Rewolucji Francuskiej odnajdujemy w architektonicznym opisie przyszłego Petersburga pewne akty dechrystianizacji. Narrator-bohater zwiedzając miasto spostrzega, że na miejscu dawnej Aleksandryjsko-Newskiej Ławry znajduje się wspaniały łuk triumfalny³¹, który nie ma charakteru obiektu sakralnego i „powstał niejako na ruinach fanatyzmu”³². Negatywny stosunek bohatera do religii łączy się także z krytyczną oceną stanu rosyjskiej państwowości. W mijanym przez niego panteonie ważnych rosyjskich postaci nie odnajduje on podobizny cara Mikołaja I, co sugeruje, że jego panowanie niczym znaczącym się nie wyróżniło. Silne akcenty francuskie omawianego tekstu Ułybyszewa mogłyby sugerować zależność jego autora od francuszczyzny i hołdowania obcym wpływom. Nic bardziej mylnego. Pisarz pragnął uwolnić Rosję od mody na cudzoziemszczyznę, Piotra Wielkiego przedstawiając w swej wizji jako geniusza naśladowania, nie zaś twórcy oryginalnych wzorców kulturowych. Myśl tę wypowiedzi starzec oprowadzający bohatera po „przyszłym” mieście, który stwierdza:

Великие события, разбив наши оковы, вознесли нас на первое место среди народов Европы и оживили также почти угасшую искру нашего народного гения. (...) Итак, только удаляясь от иностранцев, по примеру писателей всех

²⁹ Б.Ф. Егоров, *Российские утопии. Исторический путеводитель*, Санкт-Петербург: «Искусство – СПб», 2007, с. 125.

³⁰ M. Żywczyński, *Kościół i rewolucja francuska*, Kraków: Universitas, 1995, s. 13.

³¹ Łuk triumfalny – budowla o kształcie przypominającym bramę, stawiana zazwyczaj dla upamiętnienia ważnej postaci lub wydarzenia. Charakterystyczna dla starożytnego Rzymu, w czasach nowożytnych za najbardziej znaną klasycystyczną budowlę tego typu uznać należy Łuk Triumfalny w Paryżu na placu Charle’sa de Gaulle’a.

³² А.Д. Улыбышев, *Сон*, op. cit. Tłumaczenie moje.

стран, создавших у себя национальную литературу, мы могли поровняться с ними³³.

Propagowana we *Śnie* idea stworzenia narodowej literatury w oparciu o własne wzorce, sięgające do rosyjskiego folkloru pozwala tekst Ułbyszewa uznać za bliski estetyce romantycznej. Przy czym jego wizję utopii można rozumieć jako wynik rozwoju dziejowego, na jej obraz miały wpływ wydarzenia Wielkiej Rewolucji Francuskiej, pełniące rolę wzorca państwowości, który we *Śnie* Ułbyszewa podlega przekształceniom uwzględniającym nadchodzącą epokę romantyczną i specyfikę samej Rosji.

Odwołując się do klasyfikacji utopii zaproponowanej przez Jerzego Szackiego³⁴ literacki obraz utopii we *Śnie* rosyjskiego pisarza zaliczyć należy do utopii eskapistycznych, prezentujących marzenia o lepszym świecie, bez jednak żadnego nakuwu walki o ów świat. Przy tym jego dokładna lokalizacja jest znana i symboliczna w rosyjskiej przestrzeni. Ułbyszew dominującym aspektem w tym utopijnym obrazie uczynił zatem czas, stąd jego idealną projekcją można nazwać utopią czasu lub uchronią³⁵. Autor *Snu* tworzy wizję przyszłościową – projektuje „szczęśliwe kiedyś” w dziejach Petersburga i zarazem całej Rosji. Pisarz ujawnia poprzez tę realizację swój związek z utopijnym nurtem literackim, zauważalnym w literaturze europejskiej już od drugiej połowy XVIII wieku³⁶ – w którym ujawnia się w tego typu prezentacjach dominacja wizji przyszłościowych³⁷.

Do nurtu rosyjskiej literatury utopijnej pierwszej połowy XIX wieku zaliczyć także należy *Listy europejskie* (*Европейские письма*, 1819) Wilhelma Küchelbeckera³⁸ – poety, prozaika, dramaturga i przyszłego dekabrysty. Bohater jego utworu – Amerykanin, wywodzący się z północnych rejonów kraju, opisuje swą wymyślo-

³³ Ibidem.

³⁴ J. Szacki, *Spotkania z utopią...*, s. 48.

³⁵ Ibidem, s. 51.

³⁶ *Słownik terminów literackich*, op. cit., s. 599.

³⁷ Do tego typu utopii można także zaliczyć powieść Aleksandra Weltmana zatytułowaną *Rok MMMCDXLVII. Rękopis Martyna Zadeka (MMMCDXLVIII год. Рукопись Мартына Задека, 1833)*. Ze względu jednak na chaotyczność i niespójność prezentowanej w niej fabuły, na co zwrócił uwagę już Wissarion Bielinskij (w tego że: *Полное собрание сочинений в 13 томах*, т. II, Москва 1953, s. 116) w artykule prezentujemy utopię we *Śnie* Ułbyszewa.

³⁸ Wilhelm Kuchelbecker (Вильгельм Карлович Кюхельбекер 1797–1846). Uczył się w Liceum w Carskim Siole razem z Aleksandrem Puszkinem. W roku 1820 odbył podróż zagraniczną, spotykał się z Goethem, występował z cyklem wykładów o literaturze rosyjskiej w Paryżu. Po powrocie do kraju wydawał wraz z Włodzimierzem Odojewskim almanach „Mnemozyna”, a następnie pismo „Syn Otieczestwa”. Po rozgromieniu powstania dekabrystów dostał wyrok 15 lat katorgi, w roku 1827 został zesłany do karnej rotacji na Łotwie. W roku 1835 otrzymał zgodę na osiedlenie się we wschodniej Syberii, gdzie założył rodzinę, prowadził działalność edukacyjną i literacką, a w roku 1846 zmarł na suchoty.

ną podróż po Europie w XXVI wieku, a dokładnie w roku 2519. W całości *Listy europejskie* stanowią zbiór dziesięciu listów zawierających opis podróży bohatera po takich miejscach jak: Kadyks, starożytny Escorial, bezludna wyspa, Genua i Rzym. Już w pierwszym liście opatrzonym miejscem i datą: *Kadyks, 1 lipca 2519*, bohater definiuje swoje rozumienie i postrzeganie Europy:

Наконец я здесь, в стороне, из которой перелились в нашу часть света рабство и просвещение, убийства, грабежи, искусства и науки, инквизиция и кроткое Христово учение...³⁹.

W przedstawionym wyżej opisie amerykański podróżnik przebywając w Hiszpanii, która, jak i cała Europa uległa w XXVI wieku zdziczeniu, przywołuje najbardziej reprezentatywne dla niej obrazy z przeszłości. Co interesujące, tworzą one powstałe na zasadzie oksymoronu poetyckie wyrażenia, takie jak: niewolnictwo/oświecenie, inkwizycja/prawdziwa wiara chrześcijańska, morderstwa i kradzieże/sztuka i nauka. W kolejnych listach Küchelbecker opisuje upadek Italii, degradację znaczenia Rzymu i Genui, unicestwienie takich metropolii europejskich jak Londyn i Paryż. Na uwagę zasługuje w szczególności *List VI* – przedstawiający relację z pobytu bohatera-podróznika na wyspie bezludnej, oczarowanego pięknem (najprawdopodobniej) szwajcarskiej przyrody. Prezentowana „wyspa szczęśliwa” znajduje się w Europie, albowiem pojawiają się w tekście pewne geograficzne przesłanki: ośnieżone szczyty Alp i jezioro Lago Maggore:

Возвышенный над водами Лаго-Маджиоре, я был возвышен над всем земным; я был уверен, что и род человеческий самыми переменами, самыми мнимыми разрушениями зреет и усовершенствуется (*List VI*).

Opisywany przez amerykańskiego podróżnika upadek Europy – jej zdziczenie i prymitywizacja, zmieszanie nacji, języków i granic państwowych, według autora *Listów europejskich*, mogą być zjawiskami, które dadzą początek nowemu odrodzeniu ludzkości na drodze do samodoskonalenia. Nowy świat w przyszłości będzie pozbawiony wcześniejszych jego wypaczeń i błędów. Tę wiarę Küchelbeckera odnajdujemy także w innym jego liście, przedstawiającym postać idealnego rosyjskiego szlachcica – Dobrowa, mieszkającego w kolonii Rosjan na terenie włoskiej Kalarabii. Amerykanin z dużą sympatią charakteryzuje jego wygląd zewnętrzny:

³⁹ В.К. Кюхельбекер, *Европейские письма*, [w:] *Сильфида: Фантастические повести русских романтиков*, сост. и примеч. И.Н. Фоминой, Москва: Современник, 1988; http://az.lib.ru/k/kjuhelxbeker_w_k/text_1820_evropejskie_pisma.shtml (7.08.2019). Kolejne cytaty z tego wydania na końcu cytowania zawierają podaną w nawiasie numerację listu Küchelbeckera.

czarne, mądre oczy i emanującą z jego twarzy dobroć i spokój. Podkreśla przy tym, że jest on człowiekiem gospodarnym i zaradnym, wyrazicielem idealnych relacji między władzą a narodem, a przy tym założycielem wspólnoty, która z jednej strony, nawiązuje do wspólnot chłopskich w Rosji⁴⁰, z drugiej zaś, zdaniem narratora *Listów europejskich* wykazuje związek z organizacją społeczną w Ameryce Północnej, albowiem:

Wspólnota Dobrowa to model idealnie ukształtowanego społeczeństwa – oddzielnego od całego świata i funkcjonującego wewnątrz według sprawiedliwych praw. Zgodnie ze słowami narratora, na takich właśnie fundamentach zostało zbudowane życie w jego ojczyźnie, Ameryce⁴¹.

Dobrow ponadto ma poczucie obywatelskiego obowiązku, lecz w wieku XIX jego działania mają charakter utopijny. Küchelbecker wierzy, że w przyszłości taka postawa znajdzie możliwość pełnej realizacji i należne jej zrozumienie. Ponadto zarówno w *Liście VIII*, jaki w *Liście IX* autor formułuje bardziej ogólne wnioski na temat przyszłej wizji ludzkości:

Усовершенствование – цель человечества. Пути к нему разнообразны до бесконечности (и хвала за то провидению!). Но человечество подвигается вперед (*List IX*).

Listy europejskie Küchelbeckera nawiązują także do tradycji gatunku rosyjskiej literatury podróżniczej, jak choćby utworu Mikołaja Karamzina zatytułowanego *Listy rosyjskiego podróżnika* (*Письма русского путешественника*, 1797–1801). Ponadto w *Listach europejskich* Küchelbeckera czytelne są pewne cechy formującego się wówczas w Rosji romantyzmu, który ma wpływ na literacki obraz utopii pisarza-dekabrysty. Wśród nich można wyróżnić: znaczącą rolę przyrody, także w procesie odnowy ludzkości, obawę i strach przed podjęciem podróży w nieznanych przestrzeniach, której źródła można upatrywać jeszcze w rosyjskim folklorze⁴², co znalazło swój poetycki wyraz również w romantyzmie rosyjskim.

⁴⁰ Jerzy Szacki w pracy *Spotkania z utopią...* (s. 87) podkreśla skłonność utopistów-romantyków do idealizacji wieków średnich, co tłumaczyłoby szczęśliwą wizję feudalizmu pozbawioną konfliktów między klasami w obrazie wspólnoty Dobrowa w *Listach europejskich* Küchelbeckera.

⁴¹ М.В. Горемыкина, *Жанровая специфика художественной прозы В.К. Кюхельбекера 20-х годов*, „Филология и культура”. „Philology and culture”, 2015, Nr 1 (39), s. 149. Tłumaczenie moje.

⁴² О.Р. Николаев, *Фольклорная символика дороги и поэзия А.С. Пушкина*, [w:] *Традиционные модели в фольклоре, литературе и искусстве*, ред. И.Ф. Данилова, Санкт-Петербург 2002, s. 60. Ilustracją niebezpieczeństwa w drodze, wywodzącą się z mitologicznego rozumienia drogi może być także utwór *Biesy* (*Бесы*, 1830) Aleksandra Puszkina.

Wizję ludzkości zaprezentowaną w *Listach europejskich* Küchelbeckera zaliczyć należy do utopii eskapistycznych, opisujących możliwe, bardziej życzeniowe szczęśliwe gdzieś i kiedyś, które wyłoni się na terenie upadłej Europy. Jako klasyczna utopia utwór Küchelbeckera wykazuje związek z literaturą zarówno podróżniczą, jak i epistolarną, ponadto cechuje go pasja porównywania, czego ilustracją może być postać bohatera-podróżnika zestawiającego obraz ludzkości w XXVI wieku z jej przeszłością kulturalną, historyczną czy też literacką. Pisarz-utopista przekonuje nas, że wszystko jest możliwe, wierzy w powstanie ziemskiego raju dla ludzkości po jego cywilizacyjnym upadku, zaś jego utopijne marzenie ma charakter spekulacji intelektualnej, stającej się synonimem moralnego i społecznego ideału.

Küchelbecker jest także autorem równie interesującego niedokończonego opowiadania *Ziemia pustogłowych* (*Земля безглазцев*, 1824), który po raz pierwszy został opublikowany w numerze drugim almanachu „Mnemozyna”, wydawanym przez niego wspólnie z Włodzimierzem Odojewskim. *Ziemię pustogłowych* można uznać za przykład realizacji romantycznej literatury dystopijnej. Już na początku utworu narrator tłumaczy fantastyczny charakter swej opowieści, przywołując w pamięci podobne literackie realizacje – wspomina tutaj *Podróże Guliwera* (1726) Jonathana Swifta, zwracając się do czytelnika z zapytaniem: «Ужели в моем повествовании встретишь более невероятностей?»⁴³ Swą opowieść narrator-bohater rozpoczyna od pobytu w Paryżu, gdzie spacerując po Polach Elizejskich zgadza się towarzyszyć francuskiemu awiatorowi w locie balonem⁴⁴. Entuzjazm i przeświadczenie o byciu w przestworzach istotą bezcielesną w przypadku tej postaci stają się pretekstem do przejścia w wyimaginowany świat utopii poza ziemskie wymiary:

Мы находились уже не на земле. Перелетев в беспмятстве за пределы, где еще действует ее притяжение, мы занесли в лунный воздух, потеряли равновесие и наконец выпали в пух месячный, который, будучи не в пример гуще и мягче нашей травы, не дал нам разбиться вдребезги⁴⁵.

Narrator-bohater odbywa lot na Księżyc balonem wraz ze wspomnianym Francuzem. Na końcu podróży balon „ląduje” w mieście Arkadion, będącym stolicą Akefalii. Miasto zbudowane zostało ze skamieniałego cukru, drzewa są z pierników, a przepływająca rzeka nosi nazwę Lemoniady. Nie bez znaczenia pozostaje

⁴³ В.К. Кюхельбекер, *Земля безглазцев*, <https://www.litmir.me/br/?b=237600&p=29> (5.08.2019).

⁴⁴ Ów opis nosi znamiona wykorzystania przez autora *Ziemi pustogłowych* nowinek technicznych, albowiem 19 września 1783 roku w Wersalu odbył się pierwszy załogowy lot balonem braci Montgolfier. Istnieje przypuszczenie, że pisarz obserwował lot balonem podczas pobytu we Francji w roku 1821.

⁴⁵ Ibidem.

tutaj grecka etymologia stworzonych przez Küchelbeckera nazw własnych, albowiem nazwa miasta – Arkadion kojarzona jest z określeniami: ‘bez serca, bezduszny, nieczuły’, natomiast słowo ‘Akefalia’ może zostać opatrzone określeniem ‘bezgłowa’⁴⁶. W tak skonstruowanej fantastycznej przestrzeni bohater w swej relacji z podróży zwraca uwagę na samych mieszkańców dziwnej krainy. Celowe pozbywanie się przez Akefalian głów i serc, uznawanych w tej krainie za zbędne organy ludzkiego ciała ma znaczenie symboliczne. Głowa jest przecież oznaką samodzielnego myślenia, rozumu, zaś serce – utożsamiane jest z możliwością przeżywania uczuć i emocji. Zastosowanie przez Küchelbeckera w celu zdyskredytowania idealnego obrazu życia obywateli Akefalii groteski wyraźnie akcentuje jego negatywny stosunek do mieszkańców tej krainy. Akefalia, tak jak i jej mieszkańcy, budzi w bohaterze grozę i przerażenie, stąd w swej podróży zamierza się on kierować się ku sąsiedniej krainie – Papierowemu Carstwu, oddzielonemu od Akefalii Atramentową Rzeką. I tutaj opowieść podróżnika nagle się kończy, a ostatnie słowa utworu dają nadzieję czytelnikowi na jej dokończenie: «Продолжение когда-нибудь»⁴⁷. Zasygnalizowana projekcja fantastycznej krainy – Akefalii nosi znamiona utopii negatywnej, stając się „synonimem wszystkiego tego, czego należy się wystrzegać”⁴⁸.

Obydwa sygnalizowane teksty Küchelbeckera zawierają w sobie zarówno elementy utopijne, jak i dystopijne. W przypadku *Listów europejskich* opisywana przez bohatera-narratora projekcja przyszłego idealnego obrazu ludzkości jest utopią – owym wymarzonym ideałem społecznym. Natomiast już w samej idyllicznej prezentacji Dobrowa pojawiają się elementy komiczne i ironiczne, co pozwala postawić tezę, że utopijna wizja Küchelbeckera kształtowała się także poprzez wtrącenia fabularne o charakterze dystopijnym. Odwołując się do klasyfikacji zaproponowanej przez Jerzego Szackiego, utwór Küchelbeckera *Listy europejskie* stoi na pograniczu utopii eskapistycznych i heroicznych, a ich autor wyraźnie antycypuje, eksperymentuje i fantazjuje – wyrażając tym samym brak akceptacji otaczającego go świata, w tym istniejącego układu społecznego-politycznego. Jego utopijna projekcja nie ma może charakteru programu narzuconego, ale sugeruje kierunek działań. W sygnalizowanym tekście czytelny jest entuzjazm Küchelbeckera sprzed powstania dekabrystowskiego 1825 roku. Natomiast drugi sygnalizowany tekst epicki – *Ziemia pustogłowych* wyraźnie wskazuje na rozwój gatunku utopii, zmierzającego do wykorzystania nowinek technicznych, gdzie konkretne wydarzenie – lot balonem, umożliwił narratorowi-bohaterowi prezentację jego fantastycznej wizji przyszłości. Intrygująca dla badaczy pozostaje jednak kwestia opisu samej

⁴⁶ Б.Ф. Еропов, *Россүйские умону...*, op. cit., s. 129. Tłumaczenie moje.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ J. Szacki, *Spotkania z utopią*, op. cit., s. 172.

bajkowej słodkiej Akefalii na podobieństwo szczęśliwej rajskiej krainy, która zostanie dalej zdyskredytowana⁴⁹, co pozwala powieść Kuchelbeckera zaliczyć do utopii negatywnych.

Na uwagę wśród literackich utopii czasów puszkiniowskich zasługują z pewnością dwie powieści Tadeusza Bułharyna powstałe w latach 20-ch XIX wieku. Pisarz znacząco przyczynił się do rozwoju naukowo-fantastycznej utopii w Rosji, a w jego powieści *Wiarygodna fikcja lub wędrówka po świecie... (Правдоподобные небылицы, или Странствование по свету в XXIX веке, 1824)* odnaleźć można wiele odniesień do ówczesnych nowinek naukowo-technicznych. Drugi zaś utwór utopijny Bułharyna – *Niewiarygodna fikcja, czyli powieść do wnętrza Ziemi (Невероятные небылицы, или Путешествие к средоточию Земли, 1825)* zawiera elementy fantastyki naukowej, ale prezentuje je w wymiarze geograficznym i geofizycznym⁵⁰. Fantastyka Bułharyna była już przedmiotem oddzielnych zainteresowań badawczych Ireny Kozy⁵¹, toteż w naszej dalszej charakterystyce utopii epoki puszkiniowskiej odwołamy się do powieści pisarza, który w rosyjskiej literaturze zaistniał dopiero w latach 30-tych XIX wieku, a mianowicie Józefa Juliana Sękowskiego⁵². Sama postać uczonego i literata budziła wiele sprzecznych opinii na jego temat u współczesnych zarówno w Polsce, jak i w Rosji. Naszym zdaniem jego utwór zatytułowany *Uczona podróż na Wyspę Niedźwiedzią (Ученое путешествие на Медвежий остров, 1833)*⁵³ może być interesującą ilustracją traktowania utopii jako zabawy słownej, gry z czytelnikiem, zamierzonej mistyfikacji pełnej humoru i małych prowokacji autorskich. Bezpośrednią przyczyną napisania wspomnianego wyżej utworu były informacje o komecie Bela, która miała rzekomo zetknąć się z Ziemią w roku 1832. Motyw ten stanowi ważny element fabuły *Uczonej podróży... Sękowskiego*, składającej się jakby z tekstu głównego – naukowej relacji z podróży po wschodniej Syberii narratora i bohatera – barona

⁴⁹ Pisze o tym również Borys Jegorow [w:] *Росси́йские утопии...*, op. cit., s. 129.

⁵⁰ Ibidem, s. 141.

⁵¹ I. Koza, *Postęp etyczny i technologiczny w fantastyce Tadeusza Bułharyna*, „Slavia Orientalis”, 2018, t. LXVII, nr 4, s. 599–609.

⁵² Józef Julian Sękowski (1800–1858 – w Rosji znany jako Осип Сенковский) polski pisarz i publicysta, orientalista i znawca muzułmańskiego Wschodu. Urodzony w Wilnie, odbywał liczne podróże na Wschód. W roku 1821 zaś przeprowadził się do Petersburga, gdzie otrzymał na tamtejszym uniwersytecie stanowisko profesora zwyczajnego. Jego konwersja narodowa miała charakter powolny, aczkolwiek nieodwracalny, co w konsekwencji doprowadziło do tego, iż pisał on w języku rosyjskim. Szerzej o naukowej i literackiej działalności Sękowskiego: D. Ambroziak, *Każdy baron ma swoją fantazję: Józef Sękowski. Polak z pochodzenia, Rosjanin z wyboru*, Opole 2007 oraz w artykule Joanny Nowak, *Józef Julian Sękowski (1800–1858). Kontrowersyjny badacz Wschodu muzułmańskiego na tle epoki*, [w:] *Wschód muzułmański w ujęciu interdyscyplinarnym. Ludzie – teksty – historia*, red. nauk. Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki, Białystok 2017, s. 17–33.

⁵³ Utwór ten został przez Sękowskiego włączony do zbioru *Fantastyczne podróże barona Brambeusa (Фантастические путешествия Барона Брамбеуса, 1833)*.

Brambeusa i jego kompana – niemieckiego uczonego przyrodnika z Uniwersytetu w Getyndze oraz „pratekstu” – hieroglifów odkrytych przez wyżej nazwanych bohaterów w jaskini na Wyspie Niedźwiedziej, które to opisują historię człowieka i państwa zarazem, funkcjonującego w odległych czasach sprzed potopu. W całym utworze Sękowskiego ujawnił się eksperymentalny charakter jego prozy, w której elementy fikcji przeplatają się z prawdą, pisarz manipuluje szeroko rozumianym materiałem kultury tworząc osobliwy kolaż, paradoks i grę z czytelnikiem. Wpływa to także na rozwój ówczesnej utopii, a bardziej dystopii literackiej, która nabiera cech parodii, satyry i osobliwego sarkazmu. Podajmy kilka przykładów. Już dwa początkowe aforyzmy do *Uczonej podróży...* mogą wprowadzić czytelnika w zakłopotanie, albowiem cytaty zostały wymyślone przez samego Sękowskiego. Przy tym przy pierwszej rzekomej cytacji pojawia się nazwisko znanego zoologa i twórcy paleontologii – George’a Cuviera (1769–1832), nazwanego przez pisarza «бароном Кювье», co nie było zgodne z prawdą. Cytat brzmiał: «Итак, я доказал, что люди, жившие до потопа, были гораздо умнее нынешних: как жалко, что они потонули!..»⁵⁴. Dalej Sękowski „przycacza” rzekomy fragment z *Iliady* Homera («Какой вздор!..»⁵⁵). Przy czym i sam pisarz, rozpoczynając swoją relację z podróży datą 14 kwietnia 1828 roku krył się za maską barona Brambeusa:

Повествовательная маска барона Брамбеуса явилась для Сенковского отправной точкой в моделировании особой игровой художественной реальности, где самым изощренным образом переплетаются разные эстетические позиции, сталкиваются противоположные литературные методы, господствует смеховая, пародийно-полемическая, сатирическая, юмористическая стихии⁵⁶.

Lektura *Uczonej podróży...* Sękowskiego wykazuje duże poczucie humoru samego autora tekstu, a także zmusza czytelnika do wnikliwej analizy opisywanej przez niego przestrzeni w wymiarze geograficznym. Dla przykładu – w utworze zostały błędnie zlokalizowane względem rzeki Leny dwa miasta: Irkutsk i Jakutsk, same też Wyspy Niedźwiedziej, które tworzą archipelag i występują w rejonie tysiąca kilometrów od ujścia Leny – ukazane są jako jedna samotna wyspa Niedźwiedzia⁵⁷. Właśnie w jaskini na tejże wyspie baron Brambeus i jego niemiecki kolega

⁵⁴ О. Сенковский, *Ученое путешествие на Медвежий Остров*, [w:] *Русская фантастическая проза XIX–начала XX веков*, Москва: Правда, 1986, a także <http://epizodsspace.testpilot.ru/bibl/fant/senkovs/uchen/01.html> (11.08.2019).

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Е.А. Тозыякова, О.И. Сенковский – барон Брамбеус: принципы художественного миромоделирования, *Автореферат диссертации*, 2007, <https://www.dissercat.com/content/oi-senkovskii-baron-brambeus-printsipy-khudozhestvennogo-miromodelirovaniya> (11.08.2019).

⁵⁷ Pisz o tym również Borys Jęgorow, [w:] *Российские утопии...*, op. cit., s. 151.

– doktor filozofii Szpurcman, próbują z hieroglifów odczytać historię przodków. Ta opowieść przekazana niejako przez jednego z mieszkańców dawnej Barabii zawiera informacje o polityce międzynarodowej ówczesnego państwa, toczonych przez niego wojnach, a także o życiu prywatnym samego kronikarza. Relacja ta nosi znamiona utopii, ale Sękowski wprowadza i do tej historii elementy dystopii: wszyscy obywatele obawiają się nadejścia komety i końca świata. Wkrótce krainę tę nawiedzają liczne kataklizmy, trzęsienia ziemi, zaćmienia słońca, głód i śmierć. Przy życiu pozostaje tylko ów kronikarz jako ostatni żywy człowiek na ziemi. W momencie gdy cała historia z jaskiniowych hieroglifów została zapisana przez uczonych, okazuje się rzecz niebywała, albowiem przybyły do jaskini mineralog stwierdza, iż jaskinia pokryta jest nie hieroglifami, ale krystalicznymi formami stalaktytów. Praca uczonych idzie zatem na marne. Ta pomyłka, czy też celowa mistyfikacja Sękowskiego odzwierciedla jego osobliwą ironię skierowaną pod adresem ówczesnego egiptologa Jeana François Champolliona⁵⁸, przy czym w utworze *Uczona podróż...* poddana zostaje także w wątpliwość celowość podobnych wypraw naukowych. Na pytanie mineraloga w jaki sposób baron Brambeus tłumaczył hieroglify, pada następująca odpowiedź:

– Я переводил их по Шампольону: всякий иероглиф есть или буква, или метафорическая фигура, или ни фигура, ни буква, а простое украшение почерка. Ежели смысл не выходит по буквам, то...

– И слушать не хочу такой теории чтения!... – воскликнул натуралист. – Это насмешка над здравым смыслом. Вы меня обманули!⁵⁹

Takie zabiegi fabularne podjęte przez Sękowskiego zakłócają odbiór wątków utopijnych i dystopijnych w sygnalizowanym tekście, wnoszą jednak nową wartość eksperymentu literackiego i zabarwiają go indywidualizmem twórcy.

Odwołując się do klasyfikacji utopii według Jerzego Szackiego, to z pewnością utwór Sękowskiego zaliczyć należy do utopii eskapistycznych. Autor *Uczonej podróży...* manipuluje zarówno czasem, jak i przestrzenią. Relacja uczonych z Syberii ujawnia czasowe przyporządkowanie (od kwietnia do końca lipca 1828 roku), przy czym opisywana przestrzeń w sensie geograficznym ulega deformacji, z zachowa-

⁵⁸ Józef Julian Sękowski był także znanym orientalistą, znał oprócz j. polskiego, rosyjskiego, francuskiego także łacinę, j. arabski, perski i turecki. Aluzja w tekście do postaci innego uczonego – francuskiego egiptologa i poligloty Jeana François Champolliona (1790–1832) ze strony Sękowskiego ma podważyć wiarygodność badań tego drugiego. Champollion w roku 1822 odczytał egipskie hieroglify wyryte na „Kamieniu z Rosettu”. Uważany jest za twórcę egiptologii. W latach 1828–1829 wziął udział w ekspedycji naukowej do Egiptu. Szerzej o tym: Andrew Robinson, tłum. Sebastian Szymański, *Szyfr Egiptu. Jean François Champollion i hieroglify*, Warszawa, 2016.

⁵⁹ О. Сенковский, *Ученое путешествие на Медвежий Остров*, op. cit.

niem jednak wielu ogólnie przyjętych nazw geograficznych. W przypadku zaś opowieści ujawnionej w rzekomych hieroglifach – kronikarz opisujący przybycie na Ziemię komety stwierdza, że miało to miejsce „w dziesiątym dniu drugiego księżycyca, 11 789 roku w północno-wschodniej stronie nieba”⁶⁰. Reasumując, w *Uczonej podróży...* Sękowskiego dochodzi do zderzenia różnych pozycji estetycznych, co tworzy atmosferę osobliwego komizmu, paradoksu i alogizmu (jak choćby pomysł zamykania żon na klucz w ich sypialniach). Ponadto ów ironiczny i parodystyczny element prezentowanej utopii/dystopii odzwierciedla ówczesne literackie widzenie świata i staje się oznaką nadchodzącego kryzysu romantyzmu⁶¹.

Omawiając literaturę utopijną pierwszej połowy XIX wieku nie sposób pominąć niedokończoną powieść księcia Włodzimierza Odojewskiego⁶² zatytułowaną *Rok 4338. Listy petersburskie*⁶³. Podobnie jak i Józef Sękowski eksperymentował on z gatunkiem utopii, czyniąc to w duchu estetyki romantycznej. Mamy tutaj na myśli głównie lata 20- i 30-te XIX wieku⁶⁴, kiedy to książę Odojewski był przewodniczącym Towarzystwa Lubomudrów, wydawcą wielu czasopism i almanachów, interesował się okultyzmem i popularyzował twórczość Ernsta Theodora Amadeusa Hoffmana i Fryderyka Schellinga.

W przedmowie do powieści *Rok 4338* znajdujemy wyjaśnienie odwołania do tytułowej daty wyeksponowanej w tytule utworu. Jak sugeruje Borys Jegorow⁶⁵ ma ona ścisły związek z powieścią Louisa Sebastiena Merciera – *Rok 2440 (L'an 2440, 1771)*⁶⁶ i wydaną anonimowo w roku 1830 powieścią Aleksandra Weltmana *MMMCXLVIII. Rękopis Martyna Zadeka*, której to autor celowo zaszyfrował datę przy pomocy cyfr łańskich by uniknąć podejrzeń o sympatyzowanie z powieścią radykalnego w swoich poglądach Merciera. W przypadku swojej powieści książę

⁶⁰ Ibidem. Tłumaczenie moje.

⁶¹ Е.А. Тозыякова, О.И. Сенковский – барон Брамбеус: принципы художественного миромоделирования, op. cit.

⁶² Włodzimierz Odojewski (Владимир Федорович Одоевский 1804–1869); myśliciel i pisarz doby romantyzmu, jeden z teoretyków muzykologii, prezes Towarzystwa Lubomudrów (1823–1825).

⁶³ Fragment utworu *Rok 4338* księcia Włodzimierza Odojewskiego został opublikowany w piśmie „Moskowskij nabludatiel” („Московский наблюдатель”) w roku 1835, zaś kolejny urywek w almanachu „Utrienniaja zarja” („Утренняя заря”) w Petersburgu, w roku 1840. Po rewolucji 1917 sowiecki literaturoznawca Orest Cełnowicer (Орест Вениаминович Цехновицер) podczas przeglądu archiwum księcia Odojewskiego odnalazł kolejne fragmenty brudnopisu utopii i opublikował je w Moskwie w wydawnictwie „Ogoniok” („Огонек”) w roku 1926.

⁶⁴ Po roku 1840 Odojewski stopniowo odchodził od mistycyzmu, propagował ideały narodowego oświecenia, był senatorem i filantropem.

⁶⁵ Б. Егоров, *Российские утопии...*, s. 161.

⁶⁶ Bohater w powieści Merciera budzi się po 670 latach i spostrzega wielkie zmiany, jakie zaszły w ciągu tego czasu. Paryż ma szerokie ulice, we Włoszech panuje cesarz, w Rosji poddaństwo zostało zniesione, a w Polsce panuje król. Szerzej o tym: A. Świętochowski, *Utopie w rozwoju historycznym*, Warszawa–Kraków: Nakład Geberthnera i Wolfa, 1910, s. 286.

Odojewski rok zapisuje już przy pomocy bardziej zrozumiałych cyfr arabskich, przedstawiając jedynie datę Weltmana zamieniwszy miejscami 3 i 4⁶⁷.

W utopijnej prezentacji Odojewskiego okazuje się, że rok 4338 ma być ostatnim przed nadejściem zderzenia Ziemi z kometą Bela⁶⁸. Bohater powieści – nazwany przez Odojewskiego początkowo tylko „somnambulikiem” opisuje ową przyszłość ludzkości do momentu katastrofy w kolejnych listach. Posiadając nadprzyrodzone zdolności lunatyczne może on przemieszczać się swobodnie w czasie i przestrzeni, wcielać się w różne osoby. Począwszy od *Listu I* poznajemy go jako Hipolita Cungijewa – studenta Wyższej Szkoły w Pekinie, który opisuje swój pobyt w Rosji innemu studentowi, właśnie w roku 4338. W jego relacji Ziemia w tym czasie będzie podzielona na półkulę Północną, zwaną rosyjską i półkulę Południową, określaną mianem chińskiej. Taki podział sugeruje, iż to właśnie te dwie nacje będą decydować o losach ludzkości. W *Liście IV* Cungijew w sposób szczegółowy przedstawia „Rosję przyszłości”, która jawi mu się jako centrum naukowe i kulturalne całego świata, do którego będą chciały się przyłączyć wszystkie narody, mając na uwadze jej doświadczenie i osiągnięcia. Ta utopijna koncepcja Rosji odzwierciedla poglądy samego Odojewskiego, który wierzył w misyjną rolę swej ojczyzny, jej wyjątkowy los i świetlaną przyszłość, w której doskonałe i harmonijne społeczeństwo będzie rozkwitało⁶⁹. Symbolem przyszłego rajy w warunkach rosyjskich staje się Petersburg. Dalej w opisie życia jego mieszkańców narrator-bohater zwraca uwagę na przysługujące im dwa miesiące odpoczynku, które to obywatele mogą poświęcić na samodoskonalenie lub zajęcia domowe. Idea samodoskonalenia bliska jest samemu księciu Odojewskiemu, który jako prezes Towarzystwa Lubomudrów głosił konieczność ciągłego zdobywania wiedzy i rozszerzania horyzontów intelektualnych w różnych dziedzinach. Ponadto w relacji Cungijewa cała półkula rosyjska staje się „rajem na ziemi”: opływa w bogactwa, żyją w niej wykształceni i mądrzy ludzie, którzy potrafią wykorzystać wszystkie dotychczasowe zdobycze techniki. W utworze *Rok 4338* sporadycznie pojawiają się konteksty społeczno-polityczne, ale za to w powieści odnajdujemy liczne aluzje świadczące o jego fantastyczno-naukowym charakterze. Dla przykładu na Nowie można podziwiać ogromny podgrzewany basen, w którym znajduje się wiele gatunków morskich ryb i płazów, pojawia się wzmianka o nowym instrumencie muzycznym – hydrofonie, który połączony z basenem, może tworzyć wspaniałe muzyczne akordy. Odojewski w utworze *Rok 4338* snuje także swoje wyobrażenia związane z rozwojem techniki

⁶⁷ Б. Егоров, *Российские утопии...*, s. 161. W powieści Aleksandra Weltmana jest to rok 3448, zaś w powieści Włodzimierza Odojewskiego – rok 4338.

⁶⁸ Dalej w powieści *Rok 4338* pojawia się inna nazwa komety – Galea.

⁶⁹ Т.В. Федосеева, М.В. Горемыкина, *Утопия и антиутопия в прозе В.К. Кюхельбекера и В.Ф. Одоевского*, [http://vestnik.rsu.edu.ru/pdf/10_\(45\).pdf](http://vestnik.rsu.edu.ru/pdf/10_(45).pdf) (18.08.2019).

i nauki: ludzie przemieszczają się przy pomocy elektrochodów, elektropociągów, latają na galwanostatach i aerostatach, kolonizują Księżyc. Należy zwrócić uwagę, że to właśnie w powieści Odojewskiego *Rok 4338* po raz pierwszy w rosyjskiej utopii⁷⁰ przedstawiono wizerunek Księżyca nie w ujęciu metaforycznym, ale realnej planety znajdującej się daleko w kosmosie, na której brak życia⁷¹. Ten wątek kosmiczny włącznie z przybyciem zielonych ludzi do Londynu został opisany przez Odojewskiego tylko w brudnopisie powieści *Rok 4338*, tak jak i rozważania o konsekwencjach opanowania przez ludzkość Księżyca. Wiele miejsca w opisach Cungijewa zajmuje sfera codziennego życia Rosjan. Dla przykładu „damy” ubierają się w stroje z elastycznego kryształu o różnej kolorystyce, dla ozdoby mają zatopione elementy dekoracyjne w postaci motyli czy też roślin, a na głowach noszą elektryczne ozdoby „a la kometa”. W powieści *Rok 4338* Odojewski ujawnił także swoje zainteresowania szeroko rozumianą gastronomią, czemu dał wyraz chociażby w relacji opisującej pobyt chińskiego studenta w karczmie⁷².

Podsumowując, należy stwierdzić, że niedokończony utwór księcia Odojewskiego *Rok 4338* stanowi interesującą utopią eskapistyczną, której to autor poświęca wiele miejsca możliwościom rozwoju techniki oraz jej wykorzystania dla dobra ludzkości. Przy tym ową „krajną szczęśliwości” lokalizuje on w rosyjskiej toponimii, akcentując dominujące znaczenie Rosjan w rozwoju cywilizacji i ujawniając indywidualne zainteresowania modą, kulinariami, przyrodą i muzyką.

Książę Włodzimierz Odojewski jako jeden z pierwszych w literaturze rosyjskiej w swej praktyce literackiej przedstawił także elementy dystopijne. W cyklu *Noce rosyjskie* (1844) na uwagę zasługują jego teksty literackie: *Kpina nieboszczyka* (*Насмешка мертвеца, Noc czwarta*), *Ostatnie samobójstwo* (*Последнее самоубийство, Noc czwarta*) oraz *Miasto bez nazwy* (*Город без имени, Noc piąta*).

W pierwszym z wymienionych wyżej opowiadań Odojewski przedstawia wielki potop, który powstał w wyniku powodzi w Petersburgu, czemu towarzyszy odpowiedni opis przyrody: jesienna burza, wiatr, wdzierające się w głąb lądu morze, niszczące na swej drodze zarówno domy, pałace, jak i ludzi. Wydarzenie to zostaje przedstawione w formie relacji bohaterki opowiadania – księżnej Lizy, która jadąc na bal karetą spotyka martwego ukochanego, a podczas potopu – kurczowo przytrzymuje się jego grobu, by ratować swe życie. Wszystko jednak okazuje się

⁷⁰ Zwraca na ten fakt Borys Jegorow, [w:] tegoż, *Росси́йские утопии...*, s. 162.

⁷¹ Ten wątek kosmiczny włącznie z przybyciem zielonych ludzi do Londynu został opisany przez Odojewskiego tylko w brudnopisie powieści *Rok 4338*, podobnie jak i rozważania o konsekwencjach opanowania przez ludzkość Księżyca. Szerzej o tym: Б. Еропов, *Росси́йские утопии...*, с. 162.

⁷² Menu, jak i sposób serwowania potraw jest niezwykle wyszukany. Cungijew zamawia bowiem porządną porcję krochmalonego ekstraktu na szparagowej esencji, porcję zgęszczonego azotu o zapachu kwiatów pomarańczy, ananasową esencję oraz butelkę węglańu wodoru, [w:] В. Одоевский, *4338 год. Петербургские письма*, www.litmir.me/br/?b=281412&p=1 (14.08.2019).

tylko snem, a perypetie księżnej Lizy, związane z potopem stanowią tylko senną halucynację. Niemniej jednak ów fragment *Kpiny nieboszczyka* odkrywa przed czytelnikiem charakter elementów dystopii Odojewskiego, który wyraźnie zmierza w kierunku pokazania przyszłości ludzkości w wymiarze czekających ją katastrof i nieszczęść.

Podobną tezę można odnieść także do kolejnego opowiadania Odojewskiego – *Ostatniego samobójstwa*. W tym przypadku wielu badaczy podważa występowanie w utworze elementów antyutopijnych⁷³, lub o nich nie wspomina⁷⁴. Autor *Nocy rosyjskich* w sygnalizowanym fragmencie prezentuje wizję czasów, w których wzrost demograficzny nieuchronnie przyczyni się do zubożenia ludności, zrodzi wrogość ludzi wobec siebie i stanie się przyczyną wielu osobistych dramatów. Taka projekcja zgodna jest z teorią ekonomiczno-demograficzną głoszoną na początku XIX wieku przez Thomasa Roberta Maltusa⁷⁵. Odojewski we fragmencie *Nocy rosyjskich* opisuje tę przyszłość następująco:

Каждый в собрание своем видел врага, готового отнять у него последнее средство для бедственной жизни: отец с рыданием узнавал о рождении сына; дочери прядали при смертном одре матери; но чаще мать удушала дитя свое при рождении, и отец рукоплескал ей. Самоубийцы внесены были в число героев⁷⁶.

Można zatem zadać pytanie, czy Odojewski wierzy w to, że ludzkość dzięki miłości i rozwojowi duchowemu jest w stanie przeciwstawić się rozwojowi ludzkości według założeń Maltusa? W tekście nie odnajdujemy na to pytanie jednoznacznej odpowiedzi. Czy w jego utworze pojawia się konkretny projekt socjalny będący ratunkiem dla ludzkości? Czy dostrzegamy w *Ostatnim samobójstwie* choćby ślady utopii negatywnej? Odpowiedzi próbuje udzielić nam wspomniana wcześniej rosyjska badaczka Olga Suchich:

---

⁷³ Badacze, którzy w tekście *Ostatniego samobójstwa* widzą li tylko fantastyczną prognozę przyszłości, nie związaną z żadnym konkretnym projektem socjalnym: П. Палиевский, *Непошечный мир*, [w:] Е. Замятин, «Мы». О. Хаксли, *Дивный новый мир*, (Предисловие), Москва 1989; О.С. Сухих, *Элементы антиутопии в рассказах В.Ф. Одоевского и «Легенда о Великом Инквизиторе» Ф. М. Достоевского*, Вестник Нижегородского университета. Серия «Филология», вып. 1(7), Нижний Новгород 2006, с. 82.

⁷⁴ Borys Jegorow wspomina o dwóch utworach księcia Odojewskiego, zawierających elementy dystopijne. Wymienia on *Kpinę nieboszczyka* oraz *Miasto bez nazwy*, natomiast pomija *Ostatnie samobójstwo*, [w:] Б. Егоров, *Российские утопии*, op. cit., s. 167.

⁷⁵ Thomas Rober Maltus (1766–1834) – ekonomista angielski, duchowny anglikański, upatrywał zagrożenie ludzkości we wzroście demograficznym, przeciwstawiał się pomocy materialnej na rzecz ubogich w Anglii.

⁷⁶ В.Ф. Одоевский, *Русские ночи*, Ленинград: Издательство «Наука», 1975, s. 55.

Антиутопический элемент в этом рассказе можно увидеть в следующем: «философы смерти», как и все «благодетели» в антиутопиях, предлагают людям выход из положения, который избавит их от страданий, т.е. субъективно хотят им добра, но объективно оно оборачивается злом, т.к. люди гибнут. Такая диалектика добра и зла в высшей степени характерна для антиутопии. Но в остальном было бы натяжкой искать истоки антиутопии в рассказе *Последнее самоубийство*⁷⁷.

Powyższy cytat utwierdza nas w przekonaniu, że przyporządkowanie *Ostatniego samobójstwa* do utworów dystopijnych nie jest jednoznaczne i może budzić pewne zastrzeżenia. Nie ma w nim prezentacji projektu socjalnego, który byłby wyznacznikiem utopii, ale, moim zdaniem, możemy go zaliczyć do utopii negatywnych. Zgodnie bowiem z teorią Szackiego⁷⁸, twórca utopii negatywnej nie musi ujawniać własnego systemu wartości, a może poprzestać li tylko na krytyce prezentowanej wizji utopijnej. Bohaterowie *Ostatniego samobójstwa* mają swobodę wyboru, choć pojawia się element manipulacji świadomością poprzez ukazanie wyższości śmierci nad życiem w panującej filozofii śmierci, sami jednak głosiciele tych teorii również umierają.

Inaczej jest w przypadku opowiadania *Miasto bez nazwy*⁷⁹, które bez wątpienia można uznać za utwór reprezentatywny dla nurtu dystopijnego. W nim zostaje bowiem przedstawiona utopijna cywilizacja Benthamii, którą autor *Nocy rosyjskich* poddaje ostrej krytyce. Odwołując się do koncepcji społecznej Jeremiego Benthama⁸⁰ dyskredytuje on hołdujący wśród Benthamitów utylitaryzm, podważa słusność racjonalnych rozwiązań. Rozpatrując *Miasto bez nazwy* w kategoriach dystopii romantycznej należy zwrócić uwagę na: znaczącą i symboliczną rolę przyrody, negowanie materialnego i racjonalnego charakteru Benthamii, wprowadzenie filozoficznej refleksji nad przyszłością ludzkości.

Podsumowując nasze rozważania na temat romantycznej utopii i dystopii literackiej, należy stwierdzić, że odznaczają się one dużym zróżnicowaniem, co świadczy o indywidualizmie samych ich twórców i pokazuje interdyscyplinarny charakter sygnalizowanej przez nich problematyki, łączącej w sobie elementy fi-

⁷⁷ О.С. Сухих, *Элементы антиутопии в рассказах В.Ф. Одоевского и «Легенда о Великом Инквизиторе» Ф.М. Достоевского*, Вестник Нижегородского университета. Серия «Филология», вып. 1(7), Нижний Новгород 2006, с. 83.

⁷⁸ J. Szacki, *Spotkania z utopią*, op. cit., s. 176.

⁷⁹ Szerzej o tym pisałam w artykule: *Utopia i antyutopia w opowiadaniu Włodzimierza Odojewskiego «Miasto bez nazwy»*, Studia Filologiczne. Zeszyt 39. Filologia Rosyjska 16, pod red. Haliny Bartwickiej, Bydgoszcz 1994, s. 67–77.

⁸⁰ Jeremi Bentham (1748–1832) – prekursor pozytywizmu prawniczego, inicjator reformy prawa karnego i więziennictwa; jeden z głównych przedstawicieli wczesnego liberalizmu; w filozofii twórca utylitaryzmu, [w:] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Bentham-Jeremy;3876089.html> (14.08.2019).

lozofii, socjologii, ekonomii politycznej, geografii, fizyki i techniki. Taki sposób artystycznej symbiozy w obrazach utopijnych i dystopijnych śladów współistnienia wielu dziedzin naukowych uznać należy za kategorię romantyczną. Przy czym już sama postać księcia Włodzimierza Odojewskiego – erudyty, literata, muzykologa, zgłębiającego różne nauki, świadczyć może o głównej idei, która według niego winna przyświecać XIX wiekowi – integracji pracy umysłowej⁸¹. Wyimaginowany obraz utopijny, czy też dystopijny został przez wspomnianych pisarzy-utopistów wprowadzony poprzez zastosowanie dwóch podstawowych chwytów literackich: motywu snu (*Sen Ułybyszewa*, *Kpina nieboszczyka* Odojewskiego) albo motywu podróży, która staje się pretekstem do przeniesienia się w czasie i przestrzeni (*Ziemia pustogłowych* i *Listy europejskie* Küchelbeckera, *Miasto bez nazwy*, *Rok 4338* Odojewskiego czy *Uczona podróż...* Sękowskiego). Utwór ostatniego z wymienionych pisarzy-utopistów może też stanowić przykład dynamicznego rozwoju krytyki utopii za pomocą elementów parodii, sarkazmu i ironii, co było już wcześniej zauważalne w groteskowym portrecie Akefalian w powieści Küchelbeckera *Ziemia pustogłowych*. Sygnalizowane przez nas teksty utopijne i dystopijne wyraźnie odzwierciedlają płynność granic między utopią pozytywną i negatywną, ukazując w ten sposób szczególnie dynamiczny rozwój krytyki utopii w rosyjskim romantyzmie.

---

⁸¹ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 64.